ÉRSZEGI GÉZA

PALEOGRÁFIA

A paleográfia (παλαιος = régi és γραφω = vésni, írni) az a történeti segédtudomány, amely a régi írások történetével, használatával, olvasásával, átírásával jellegzetes vonásaiknak összegzésével, társadalmi és földrajzi elterjedésükkel foglalkozik. Noha annyiféle paleográfia van, ahányféle írást használtak a történelem folyamán, mégis csak a görög és a latin paleográfia lett önálló segédtudománnyá. A görög és a latin írásnak azonban nem minden emlékével, csakis a viasztáblára, papiruszra, hártyára, papírra írófvesszővel (stilus), náddal (calamus) és tollal (penna) írt emlékeivel foglalkozik a paleográfia. Az ezeken a nyelveken kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokkal a felirattan (epigrafia), a viaszba, fémbe a pecséttan (sphragistica) a pénzre nyomott írásokkal a pénztörténet (numismatica) foglalkozik. Az előbbiek csoportjába tartozó írások két nagy csoportra oszthatók: a kódexek írására és az oklevelek írására. Mivel a történeti emlékek túlnyomó része latin nyelvű oklevelek formájában maradt ránk, ezért főleg ezek paleográfiáját foglaljuk össze.

A paleográfia története azonos bölcsőben kezdődött, mint az oklevéltané: a bencések és a bollandisták harcából. A paleográfia első ízben önállóan Bernard de Montfaucon (1655–1741) bencés szerzetes Paleographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum című művében 1708-ban jelentkezik. A szerző főleg kódexek sorával vázolta az írás fejlődését. A Mabillon és a Montfaucon által közzétett anyag indította útjára a paleográfiát. Az ő alapvetésük után az olasz Scipione Maffei (1675–1755) az 1727-ben megjelent Istoria diplomatica című művében bebizonyította, hogy egyetlen latin írás volt, amely három formában (maiuscula, minuscula, cursiva) jelent meg a történelem folyamán. A Nouveau Traite egyaránt fontos lépcsője volt az oklevéltannak és a paleográfiának. A paleográfiában új osztályozást vezetett be (capitalis, uncialis, cursiva), és bevonta a vizsgálódásába azt is, hogy az illető írás milyen íróanyagra íródott. Karl T. C. Schönemann göttingeni egyetemi tanár választotta szét első ízben a paleográfiai és diplomatikai kutatásokat. Wilhelm Wattenbach (1819–1897) összegezte tudományos szinten a paleográfiát. Ludwig Traube (1861–1907) pedig sokat tett az írások keltezésének és származási helyének tisztázására. 1821-ben alapították Párizsban a ma is eredményesen működő École de Chartes-t, amely a maurinus hagyományok folytatója. A diplomatika és a paleográfia szétválasztása kétségtelenül elősegítette a paleográfia önálló fejlődését, de ezáltal a paleográfia szinte csak a kódexírás területére szorult vissza. Ezért nagy jelentőségű Hajnal István (1892–1956) munkássága, aki a hivatalos írásbeliségben alkalmazott használati írás kutatását helyezte előtérbe az íráshasználat társadalmi vetületeit vizsgálva. Az ő működésével terjedt ki a paleográfia kutatási területe az írás társadalmi funkciójának vizsgálatára.

A legrégibb íróanyagok egyike a papirusz, amelyet a Nílus deltájában lévő mocsarak három méterre is megnövő cserjéjéből (Cyperus papyrus L) készítették oly módon, hogy a növény szárát vékony szeletekre vágták, megvizezett táblára rakták egymás mellé, s erre

keresztbe is fektettek szeleteket, majd az egészet összepréselték. Az így készült lapokat finomították és miután egymáshoz ragasztották szalagszerűen, tekercset alkotott. A tekercsekből pedig az írás terjedelmének megfelelő darabokat vágtak le. Egy-egy ilyen darabot tomusnak (τεμνω = vágni), illetve volumennek (= tekercs) neveztek. A papirusznak csak az egyik oldalára írtak, ahol a rostok vízszintesen húzódtak és mintegy vezették az író kezét sorról sorra. A papiruszt az ókortól a 10. század közepéig használták, de előfordul papiruszra írott oklevél a 11. században is. Az arab hódítás következtében megszűnt az egyiptomi papirusz import Európába, kénytelenek voltak áttérni másik íróanyagra, a hártyára (pergamen). II. Eumenész (i.e. 195–158), Pergamon (innen a hártya neve) uralkodója használta fel először az állatbőrt írásra. A hártya juh-, kecske- vagy borjúbőrből készült. Európában a 10. század derekától használják. Kétféle minőségű hártyát készítettek. Az ún. déli hártyának csak az egyik oldala (húsoldal) volt gondosan kidolgozva, krétázva, a másik (szőroldal) azonban sárgás maradt. Az ún. északi hártyát az jellemzi, hogy mindkét oldalán egyforma finomságúra készítették ki. Míg a déli hártyát merevsége miatt a papirusz mintájára tekercsben tartották, az északi hártyát vékonysága révén hajtogathatták. A déli hártya inkább Dél-Európában, ahol korábban papiruszt használtak, terjedt el, az északi hártya pedig Észak-Európában. Előfordult azonban, hogy Itáliában is finoman kikészített hártyát használtak, például a pápai udvarban a brévék írására. Az antik Róma legegyszerűbb íróanyaga a viasztábla (tabula cerata) volt. A fatáblára vékonyan felvitt viaszréteg ideális íróanyag volt, hiszen nemcsak könnyen lehetett rá írni (vésni), de könnyen le is lehetett törölni a szöveget. A viasztáblára való íráshoz használt íróeszköz a stilus volt, amelynek az egyik vége hegyes volt, ezzel írtak, a másik vége lapos volt, vele töröltek (vö. stilum saepe verte). Az összefűzött fatáblákat nevezték codexnek. A legmodernebb íróanyag a papír. Kínában használták először és onnan az arabok közvetítésével érkezett Európába a 9. században. Szélesebb körben azonban csak a 12–13. század fordulójától kezdik használni, sőt Magyarországon csak a 14. század elejétől. A nem örökérvényű okleveleket írták rá. Míg a korábbi íróanyagok kevéssé tudnak hozzájárulni egy-egy forrás keltezéséhez, addig a papír a készítésekor használt márkajelek, vagy vízjelek (filigránok) révén finomabb keltezést is lehetővé tesz. A viasztáblára való íráshoz a stilust, a papiruszra, hártyára és papírra való íráshoz calamust (nád), pennát (toll) használtak. Festékanyagul (atramentum) a középkorban vasszulfitot ($FeSO_4$), gubacsot használtak, amelyet borban vagy ecetben feloldottak és azt gumival vagy korommal színezték.

Az írást betűk (litterae) alkotják. A latin írás hangokat jelöl. Az egyes hangokat jelölő betűk lehetnek nagybetűk (maiusculae) és kisbetűk (minusculae). A nagybetűk két párhuzamos vonal közé helyezhetők:

A kisbetűk négy párhuzamos vonalon helyezhetők el:

A nagybetűk függőleges, jobbra vagy balra dőlő vonalait szárnak (hasta) nevezzük:

ABDEFHIKLM

A kisbetűk függőleges és dőlő vonalainak láb (pes) a nevük:

mn

A lábakat vagy szárakat összekötő vízszintes egyenes a keresztvonal (linea transversa).

AHT

A szárak kettőzésével jön létre a hurok:

bdhkl

A betűk összekötését segédvonallal: kötéssel (ligatura) és kapcsolással (nexus) végezték. A segédvonal az egyes betűkhöz nem tartozó, csak a betűk kötése érdekében rajzolt vonal. A kötéssel kapcsolt betűket úgy írják le, hogy közben nem emelik fel az íróeszközt:

ct ft

Betűkapcsolásról akkor beszélünk, ha egy szárat két betű rajzolására is felhasználunk:

Æ

A keresztvonal különleges fajtája a hajszálvonal, amely bizonyos írásoknál a betűk lábait, illetve szárait köti össze:

m

Azt, hogy a betűk alkotóvonalait és a betűket miként illesztik egymáshoz, kivitelezésnek (tractatio) nevezik. Az azonos írásfajtát kivitelező írnokok (scriptores) egymástól való elkülönítését a kezükre (manus) jellemző sajátosságok felismerése teszi lehetővé. Az azonosan kivitelezett, de több kézre valló írások elemzése alapján különíthetők el az íróműhelyek (scriptorium). Egy kéz írása többféle írásképet (ductus) eredményezhet. Az íráskép a betűsornak az alapvonallal lezárt szögéből (angulus) és a betűvonalak vastagságából, vagyis abból alakul ki, hogy milyen súllyal (pondus) nyomta rá az írnok az íróeszközt az íróanyagra. A tudatosan szépre formált írást szépírásnak, kalligrafiának hívják. A főleg kódexírásnál használt könnyen és jól olvasható írás, a könyvírás (textualis), az inkább az okleveleknél használt, viszonylag gyorsan kivitelezhető írás: a folyóírás (cursiva). Természetesen mind a kódexek, mind az oklevelek írása lehet könyvírás is és folyóírás is. A könyvírás és a folyóírás variációja is létezik (cursiva textualis, bastarda). Az írnokok által letisztázott (scribere) szövegek megfogalmazása (notare) a jegyzők (notarii) feladata volt.

OSZK Országos Szécsényi Könyvtár

A jegyző, hogy munkáját könnyen és gyorsan tudja végezni, a betűket elnagyoltan formálta meg, és bizonyos betűkapcsolatokat vagy gyakran előforduló szavakat csak egyezményes jelekkel jelöl.

A középkori írás meglehetősen sok rövidítést (abbreviatio) tartalmaz.

A legrégibb rövidítési forma az elhagyásos rövidítés (abbreviatio per suspensionem). Legegyszerűbb formája ennek a sigla, vagyis amikor a leírandó szónak csak az első betűjét írják le:

M(aiestas) V(estra).

Gyakoribb azonban, hogy néhány betűt hagynak el csak:

ān = ante, nīch = nichil, aūt = autem, đ = de

Az összevonásos rövidítés (abbreviatio per contractionem) úgy jön létre, hogy a szavak belsejében betűket hagynak el. Nagyon gyakori, hogy az r, m, n betűket hagyják el az általuk jelölt mássalhangzók kiejtését megkönnyítő magánhangzókkal együtt:

āia = anima, mse = mense, spualis = spiritualis

De bármilyen más betűt is el lehet hagyni:

Possio = possessio, ecclia = ecclesia, ipa = ipsa, IHS = Iesus, xpi = Christi (görög betűkkel)

Sajátos rövidítési mód a felülírt betűkkel (littera supraposita) jelzett rövidítés:

$\overset{i}{m}$ = mihi, $\overset{i}{s}$ = sibi, $\overset{o}{e}$ = ergo, $\overset{i}{g}$ = igitur.

Vannak egyezményes jelek (abbreviatio per signa conventionalia), amelyek lehetnek meghatározott betűkhöz kötöttek és betűformát nem mutatók.

Az előbbieket főleg a p és a q betűknél alkalmazzák:

P̄	pvius	=	praevius	ꝑ	ꝑ	=	per	Q	q	=	quae
	pmus	=	primus		exptus	=	expertus		q̄	=	quem
	pdens	=	prudens		patus	=	paratus		q	=	quam
	ptum	=	pratum		pus	=	purus		Q	=	Quod
ꝓ	ꝓ	=	pro		ppe	=	propere		q9	=	quibus
	pmptus	=	promptus		pump	=	parumper		qo	=	quo
	ppa	=	propria						qo13	=	quolibet

Az utóbbiak közül két állandó jelentésű jel van:

9, amely a szó elején és a szó végén is mást jelent.

9 = 9venit = convenit

= sumpt9 = sumptus

4, amely állandó jelentése: rum

filia4 = filiarum

magist4 = magistrum

Természetesen egy szóban több rövidítés is lehet

9pit = comperitur, 9dā = condam (quondam) ppl9 = populus

Írástörténet

A latin írás legrégibb emlékei csupa nagybetűs, ún. capitalis írással íródtak. A capitalis írás jellegzetessége, hogy valamennyi betűje egy négyzetbe szorítható (quadrata).

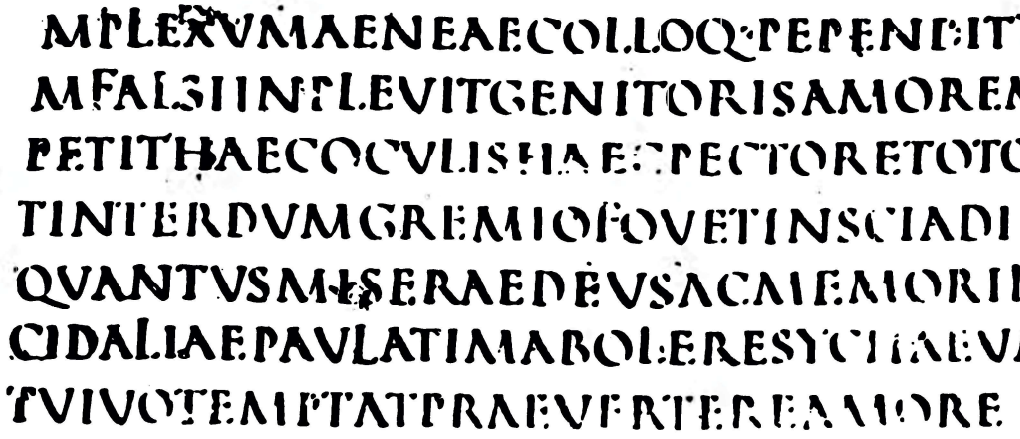

CAPITALIS QUADRATA – 3–4. SZÁZAD

[Ille ubi co]mplexu Aeneae colloque pependit,
[Et magnu]m falsi implevit genitoris amorem,
[Reginam] petit. Haec oculis, haec pectore toto
[Haeret e]t interdum gremio fovet, inscia Dido,
[Insideat] quantus miserae deus. Ac memor ille
[Matris a]cidaliae paulatim abolere Sychaeum
[Incipit e]t vivo temptat praevertere amore
[Iam pridem resides animos desuetaque corda]

Ennek a kőbe véshető írásnak a papiruszra calamussal írott változata a capitalis rustica, amelynek a betűi gömbölyűbbek, mint a feliratos betűk. Ezt az írást a 2–8. században használták. A capitalis rustica tovább gömbölyített változata az uncialis, amely ugyancsak a 2–8. században volt használatos.

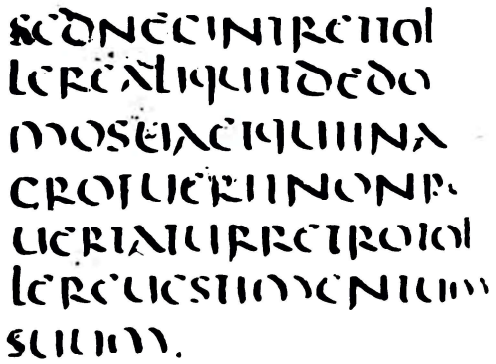

UNCIALIS – 5. SZÁZAD

sed nec intret tol/lere[2] aliquit de do/mo[3] sua et qui in a/gro[4] fuerit non re/vertatur[5] retro tol/lere[6] vestimentum /suum[7]

E szép és jól olvasható írás mellett szükség volt a mindennapi életben olyan írásra is, amely gyorsan leírható. E célra jött létre a római folyóírás (cursiva Romana). Ez az írás főleg papiruszon és viasztáblákon maradt fenn. Szembeötlően egyszerű, főleg egyenes vonalakból állnak a betűi. Használhatósága miatt sokáig élt ez az írásforma; a 13. században tiltani kellett a használatát. Két formája volt: egy régebbi és egy úi.

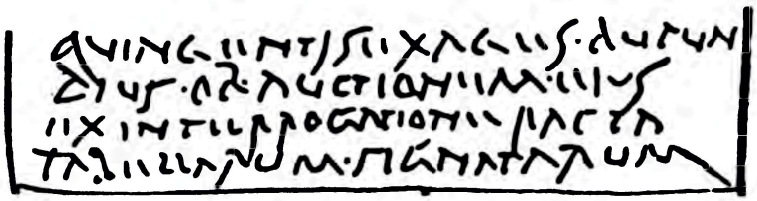

RÉGI RÓMAI KURZIV – 1. SZÁZAD

quingentí sexages dupun/dius[2] ob auctionem eius /ex[3] interrogatione facta /tabellarum[4] signatarum.

Az utóbbiban már megjelentek a kisbetűk. Az unciális és a folyóírás egymásrahatásának következménye lett a semiuncialis írás, amely ugyancsak a 8. századig élt.

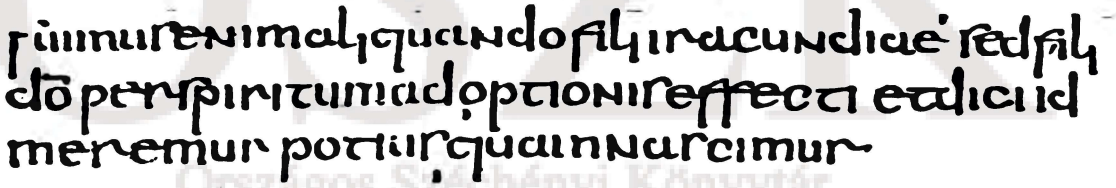

SEMIUNCIALIS – 6. SZÁZAD

Fuimus enim aliquando fili iracundiae, sed fili /Deo[2] per spiritum adoptionis effecti et dici id /meremur[3] potius quam nascimur.

Az ezt követő íráskorszak nem ismeri az egységes írást. Európa részekre szakadt és az írás-használat is mutatta ezt; az írásformák eltávolodtak egymástól. A szigeteken (Angliában és Irországban) az insularis (szigeti),

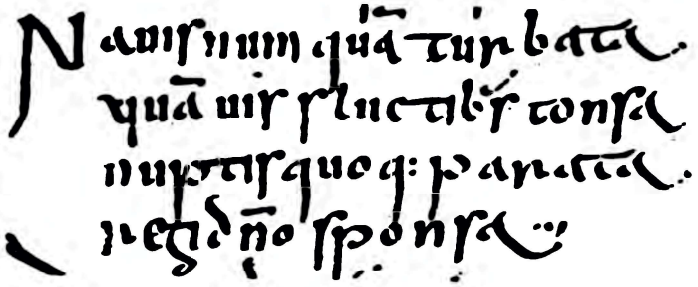

INSULARIS – 7. SZÁZAD

Navis numquam turbata
quamvis fluctibus tonsa
nuptis quoque parata
regi domino sponsa.

Dél-Itáliában a beneventán (Beneventana), Hispániában a vízigót (visigotica seu Toletana)

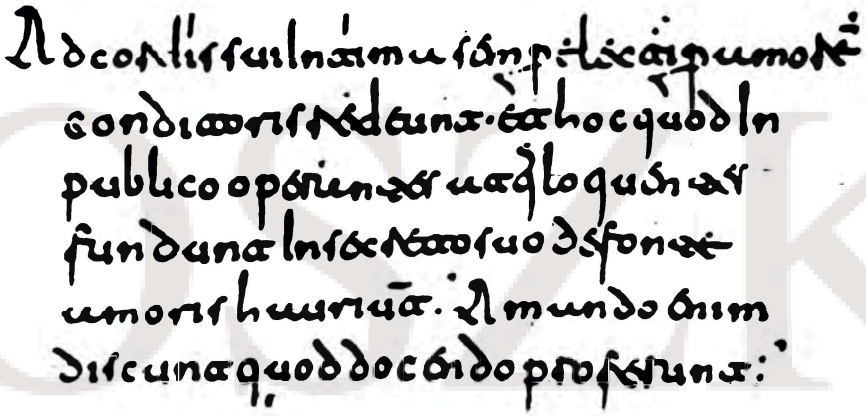

VÍZIGÓT – 10. SZÁZAD

Ad cordis sui intima semper electi per amorem
conditoris redeunt et hoc quod in
publico operantes atque loquentes
fundunt in secreto suo de fonte
amoris hauriunt. Amando enim
discunt quod docendo proferunt.

és Gallia területén a meroving (Merovingica) írás volt uralkodó. A Frank Birodalom virágzása idején Nagy Károly udvarában az ókori emlékek újjáélesztése, reneszánsza révén az írásbeliség is újjászületett. Ez a Karoling-reneszánsznak nevezett korszak Európának egységes írást adott, a karoling minusculát.

OSZK Országos Szechényi Könyvtár

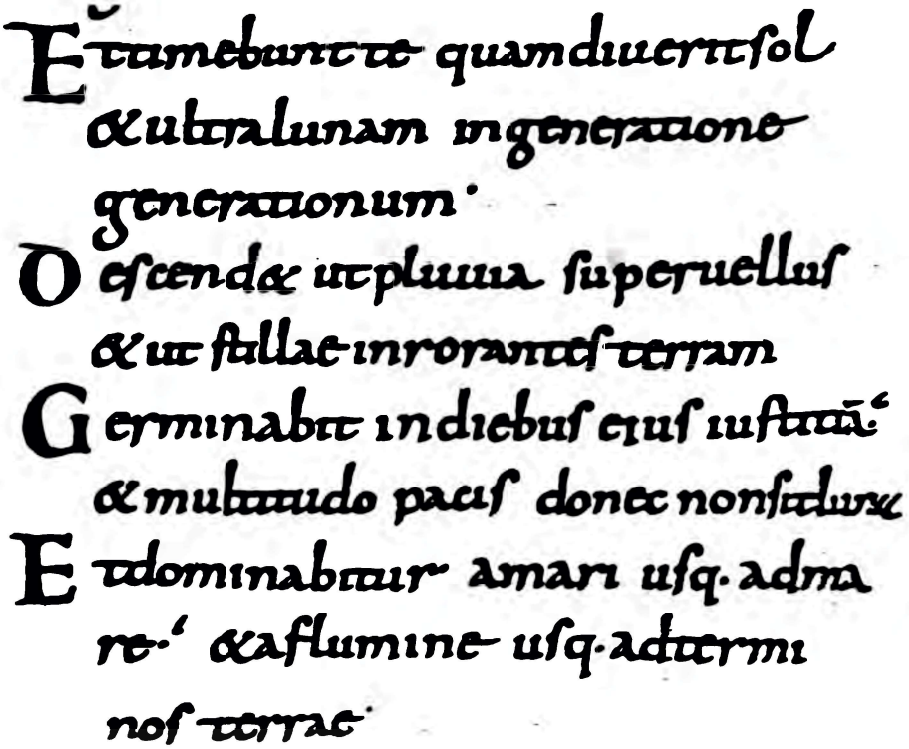

KARLING MINUSCULA – 9. SZÁZAD

Et timebunt te quamdiu erit sol
et ultra lunam in generatione
generationum.
Descendet ut pluvia super vellus
et ut stillae inrorantes terram
Germinabit in diebus eius iustitiam
et multitudo pacis donec non sit luna
Et dominabitur a mari usque ad ma-
re et a flumine usque ad termi-
nos terrae.

Egyaránt használták könyv és oklevélírásra a 9. századtól a 13. századig. Ennek egyik változata a díszített karoling minuscula, amely főleg a császári oklevelek írása volt. A karoling minusculát azután a 12–13. század fordulóján felváltotta a gótikus minuscula. A gótikus írásnak két fő típusa alakult ki. A könyvírás (gotica textualis) és a folyóírás (gotica cursiva). A gótikus írás, noha az addigi írások közül a legolvashatóbb és a legkönnyebben elsajátítható volt, nem tudott annyira elterjedni mintegy háromszáz éves fennállása alatt, mint amennyire az őt felváltó humanista írás. A humanista írás tulajdonképpen a gótikus írás elődjére, a karoling minusculára vezethető vissza. Az Itáliában a 14–15. században kiformálódó humanista írás ugyanis egy tévedésnek köszönheti létét. Mivel a legtöbb klasszikus szerző (auctor) műve a Karoling-reneszánsz idején karoling minusculával másolt

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

kéziratban maradt ránk, ezért a humanisták azt hitték, hogy az volt a klasszikus Róma írása. A humanista írás három fő változatban élt: a könyvírásban (humanista textualis), a folyóírásban (Italica) és a kancelláriai írásban (cancelleresca). A középkor végén természetesen nem lett azonnal egyeduralkodó a humanista írás. Gyakori a gótikus és a humanista írásnak a keveredése, sőt a német nyelvterületen az első gótikus írással nyomtatott könyvek hatására a mindennapi élet írása is a gótikus maradt, míg Európa más területein a nyomtatás révén is a humanista írás foglalta el a helyet minden más írás elől.

Ezek fejlődése során a latin és a gót betűk az alábbi formát mutatták a 19–20. század fordulóján:

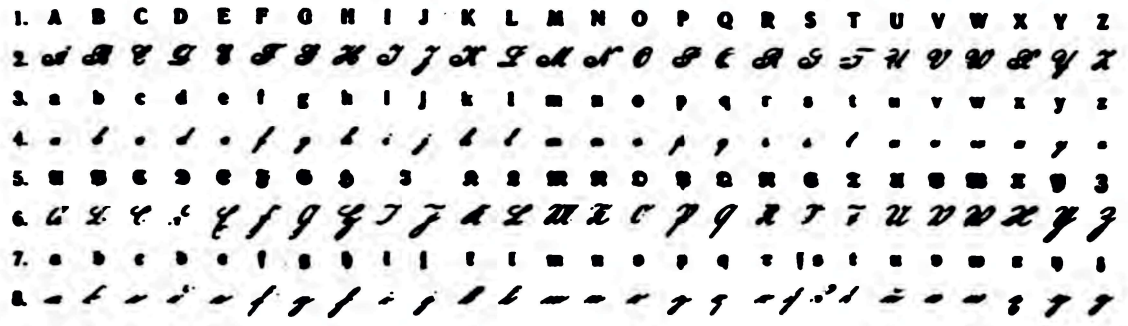

1. Latin nyomtatott nagybetűk.
2. Latin írott nagybetűk.
3. Latin nyomtatott kisbetűk.
4. Latin írott kisbetűk.
5. Gót nyomtatott nagybetűk.
6. Gót írott nagybetűk.
7. Gót nyomtatott kisbetűk.
8. Gót írott kisbetűk.

A számokat a középkorban a 12. századig kizárólag római számokkal jelölték. Gyakori azonban, hogy nem maiuscula, hanem minuscula betűket használnak a római számok írásához és az utolsó egyest lehúzzák: viij = 8. A felet többnyire az egyes szárának megfelezésével jelölték: xj = 10,5. A nagyobb összegeket nem a megfelelő mennyiségű betű leírásával, hanem a kitevőben írt szorzóval jelezték II^{c} = 200, V^{m} = 5000. A pápai oklevelek alján az oklevél díját (taxa) többnyire egymás fölé tett betűkkel fejezték ki:

c
c = 300, $\overline{v}$ = 7
c

Európa-szerte a 13. századtól használják az arab számokat. Nálunk csak a 15. században kezdik használni. Az akkori arab számok azonban még némileg eltértek a maiaktól:

1	1	2	3
2	1	2	4
3	3	4	6
4	3	5	6
5	2	4	5
6	1	4	6
7	6	8	9
8	6	7	9
9	4	6	7
10	3	5	8

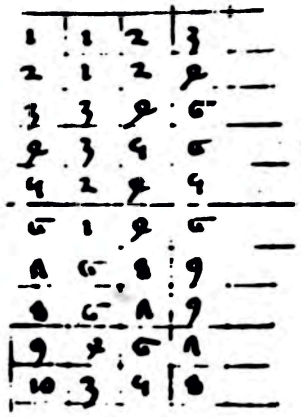

Nyelv és stílus

A középkori kódexek és oklevelek nyelve többnyire a latin. A 12. századtól indul meg a népnyelv beáramlása az írott emlékekbe. Először a latin leánynyelvek jelennek meg, majd a német is. A magyar nyelv viszonylag későn, csak a 15. századtól használatos. A középkori latin nyelv a Karoling-reneszánsz hatására szerencsésen visszacsatolódott a klassszikus latinhoz. Ha elő-elő is fordulnak a Karoling-kort megelőző durva nyelvi formák a középkori latinságban, ezek valójában hibák és nem jellemzők az általában jól megformált középkori latinságra. A középlatin fő szabályait tekintve azonos elveken épült fel, mint a klasszikus latin, annak mintegy továbbfejlődött változata. A legrégibb szövegekben az írás (capitalis) folyamatos volt; nem tagolták még szavakra sem. Az első lépés a szavak egymástól való elválasztása volt. Noha a szavak egymástól való elkülönítése szóközökkel a középkorban már természetes, mégis gyakori, hogy bizonyos szóösszetételeket egybeírnak, mint pl. eiusmodi, eiuscemodi, ineternum = in aeternum, locumtenens, sibipsi = sibi ipsi. Az első központozási (interpunctio) jelek a ritmikus prózában jelennek meg, ahol egy-egy ritmikus egység lezárását ponttal vagy vesszővel jelölték. A pápai kancellária a 13. századig a pontot (punctum) a mai vessző helyett használta, s csak a következő évszázadban veszi fel a pont, a vessző és a kettőspont a mai jelentését. A kérdőjel és a felkiáltójel azonban a humanisták találmánya a kerek zárójellel együtt. Ami a középlatin helyesírást (orthographia) illeti, az írás erősen igazodott a kiejtéshez, eltűnnek a kettőshangzók (diphthongi). Eleinte ugyan még jelölik vagy klasszikus módon (ae), vagy más megkülönböztetett jellel: ę (e caudata), utóbb azonban végképp eltűnnek a kettőshangzók jelölései, s csak a humanista írásban jelennek meg újra.

ae > e = praecedens > precedens
oe > e = oboedientia > obediencia
oe > o = dioecesis > diocesis

Az u és v betű között nem tesznek az írásban különbséget és az uv, illetve vu kezdetű szavaknál gyakori a w

u > v = uber > vber, ut > vt
v > u = sive > siue, vel > uel
vu > w = vulgo > wigo

uv > w = uva > wa
A kiejtésnek megfelelően a ti + magánhangzó szótagban a t betűt c betűnek írják:
t > c = ratio > racio, sőt: totius > tocius
Meg kell azonban jegyezni, hogy a gótikus minusculában nem, vagy nagyon nehéz megkülönböztetni a t és c betűket, ugyanis mindkét betűt két vonallal írták.
Szabályszerűnek mondható, hogy analógiás alapon egyes orrhangokat (nasales) tartalmazó szavakba felesleges p betűt szúrnak, vagy éppen a szükséges p betűt elhagyják:
attentare > attemptare, damnum > dampnum,
redemptor > redentor
Bizonytalan gyakran a h írása. Gyakori, hogy feleslegesen kiírják, vagy elhagyják:
hortus > ortus
carus > charus
Hasonlóképpen az f és a ph felcserélése is előfordul, ámbár nem szabályszerű:
paraphernalis > parafernalis (sőt: parefarnalis)
feudum > pheudum
A k betűt felcserélik a c betűvel egyes görög, vagy görög eredetűnek érzett szavakban:
Kalendae > Calende
carus > karus
Az i és y betűk használatában a következő variációk figyelhetők meg:
i > ẏ = immo > ẏmo
ii > ÿ = Maii > Maÿ
Az egyes görög vagy görög eredetűnek vélt szavakban:
sincerus > syncerus
Dionysius > Dyonisius
Általános, ha az s betűvel kezdődő szavak elé ex kerül, a szóból eltűnik az s:
exsisto > existo
A középlatin nyelv szóanyagát illetően háromféle újítás figyelhető meg. A klasszikus latinban is meglévő szavak új jelentést kapnak:
saecularis = száz évi > világi
Klasszikusban is meglévő szavakat továbbképeznek:
pagus > paganus > paganismus
conventus > conventualis
Új más nyelvekből való szavakat latinosítanak:
jobbágy > iobagio
bírság > birsagium
Az esettanban általában betartják a klasszikus szabályokat, azonban ahol lehet, a határozókat praepositioval fejezik ki:
anno > in anno
nomine > in nomine
A suus pronomen possessivum-nak az is, ea, id pronomen determinativummal, valamint a se pronomen reflexivum dativusának (sibi) az is, ea, id dativusával (ei) való felcserélése mindennapi eset:
suus > eius, eorum

OSZK Országos Széchenyi Könyvtár

eius, eorum > suus
sibi > ei, eis
ei, eis > sibi

Az igenevek használata rendkívül kiterjedt. Különösen gyakori a participium coniunctum és az ablativus absolutus. Ez utóbbinál általános az, hogy bővítményes: articulo obligationis interposito.

Az ablativus absolutus mancus szinte sohasem fordul elő, mivel a sum ige hiányzó participium imperfectuma helyett az exsistoét használja:

Ladislao custode, Andrea cantore, Stephano lectore exsistentibus.

Ugyanakkor gyakori az accusativus cum infinitivót kívánó szerkezet helyett a mellékmondat, amelynek a leggyakoribb kötőszava: quod, quomodo, quatenus.

Az igeragozásban szívesen él a körülírt formával; főleg a perfectum passivi alakok helyett használ participium perfectum passivit és a sum, illetve az ezzel egyenértékűnek kezelt, a sum hiányos alakjainak a pótlására is használt exsisto igét:
vexati essent > vexati exstitissent.

A középlatin nyelv stílusára a 12. század végéig a rímes próza nyomja rá a bélyegét. Megszerkesztésénél arra törekedtek, hogy a lehetőleg egyenlő hosszúságú szófűzések rímes végződést kapjanak:

Solent scriptis inseri facta mortalium,
Ne tractu temporis revocentur in dubium,
Ut quod oblitterare posset tempores diuturnitas,
Ad memoriam hominum sigilli autentici revocet auctoritas...

Vagy:

Felix igitur Hungaria,
Cui sunt dona data varia,
Omnibus enim horis
Gaudeat de munere sui litteratoris...

A 13. századtól kezdve újjáéledt az antik örökség, s a ritmikus próza foglalja el a rímes próza helyét. A prózaritmus – miként a rímek – többnyire a mondatok, szófűzések végén jelentkeztek. A prózaritmus (cursus) leggyakoribb formái:

Cursus planus: spondeus után az utolsó helyen háromtagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagján van a hangsúlya:
⏑ – / – ⏑ – cúram habére.

Cursus tardus: spondeus után az utolsó helyen négy szótagú szó áll, amely szónak a hátulról a harmadik szótagja hangsúlyos:
⏑ – / – ⏑ – – flúmen reclúdere.

Cursus velox: dactylus után az utolsó helyen négytagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagja hangsúlyos:
⏑ – – / – – ⏑ – vólumus pervenire.

Cursus trispondaicus: spondeus után négytagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagján van a hangsúly:
⏑ – / – – ⏑ – significáre curavérunt.

A forráskiadás

Többnyire egyetlen példányban fennmaradt forrásokat nyomdai úton sokszorosítva teszik közzé. Ezt a folyamatot forrásközlésnek nevezik. A forrásközlés lehet fényképes (facsimile < fac + simile = csinálj hasonlót), vagy szöveges. A szöveges forrásközlés mindig a forrás közlőjének bizonyos értelmezésével (interpretatio) jár együtt. Attól függően, hogy a közlő mennyire kívánja értelmezni a forrását közlés közben, beszélhetünk betűhű, betű szerinti, szöveghű és regesztában történő forrásközlésről.

A forrásközlés akkor betűhű, ha a forrás szövegét a közlő pontosan a forrásban található betűkkel, jelekkel, központozással, egybe- és különírással teszi közzé.

Betű szerinti forrásközlésről beszélünk, ha a forrás szövegét ugyan pontosan a forrásban található betűknek megfelelő mai betűkkel, a forrásnak megfelelő központozással, egybe- és különírással tesszük közzé, de a forrásban található (rövidítési) jeleket feloldjuk és a feloldást zárójelbe tesszük, vagy más nyomdai betűtípussal szedetjük, a siglákat pedig zárójelben feloldjuk.

A szöveghű forrásközlés megőrzi a forrás következetességeit, de nem követi a forrás következetlenségeit (hibáit). A nagy- és kisbetűket, valamint a központozást, a bekezdésekre tagolást a klasszikus szövegek kiadásában használatos ortográfia szerint alkalmazza. A rövidítéseket feloldja, de a feloldást nem jelöli, csak a siglák esetén; ezeket zárójelben közli. Hogy a szöveghű forrásközlés mennyire megy el a középkori szövegek közlésében a klasszikus szövegkiadásban alkalmazott módszer irányában, az a közlőtől függ.

Végül forrásközlésnek minősül, ha a forrás rövid tartalmát a forrás eredeti nyelvén, illetve bármilyen más nyelven teszik közzé (regeszta).

Amennyiben egy szöveg több forrásban maradt fenn, akkor ezeket a szövegeket lábjegyzetben össze kell vetni (collatio textuum). Ha a szövegnek megvan az eredetije (originale), vagy őspéldánya (archetypus), akkor annak a szövegét közlik, s a későbbi másolatok eltéréseit csak lábjegyzetben hozzák. Ha egy szövegnek nincs eredetije, akkor a meglévő példányokból kísérlik meg az eredeti rekonstruálását, az eltérő változatok (varia lectio) lábjegyzetben olvashatók.

A lábjegyzetelést kétféleképpen szokták megoldani: sorszámokkal, illetve szám- és betűjelekkel. Sorszámok használata esetén, vagy a forrás eredeti sorainak a számával idézik a jegyzetelést kívánó részt, vagy az eredeti sorok számától eltérően a lapszélen megszámozzák a sorokat és azok szolgálnak a jegyzetelendő részek idézésére. Számok, illetve betűk használata esetén az ABC kisbetűivel a filológiai jegyzetet kívánó szavakat jelölik, számokkal pedig a tárgyi észrevételeket igénylő szavakat.

Bizonyos, gyakrabban előforduló eseteket jelekkel szoktak mind a főszövegben, mind a lábjegyzetben közölni.

( ) = siglák vagy más rövidítések feloldásának jelzése.

[ ] = az íróanyag hibája vagy károsodása miatt (lyuk, vízfolt) nem olvasható szövegrészek jelzése.

< > = a szövegből az író hibájából kimaradt, de szükséges szöveg pótlása

{ } = tévedésből feleslegesen bekerült szöveg törlése

...	=	a kivonatos közlés esetén a szöveg kihagyását jelöli
xxx	=	a szövegből hiányzó (lacuna, hiatus) s a kiadó által ki nem egészített rész jele
]	=	szövegváltozat jele
+ vagy add.	=	a szöveghez valamelyik forrás hozzátesz
– vagy om. vagy >	=	a szövegből valamelyik forrás elhagy

A szövegben előforduló jelek és rajzok jelölése a kiadásokban:

x x x x x x	=	a hosszabbított írás (scriptura longior) jelölése
BV	=	bene valete
C	=	Chrismon
M	=	monogramma
MF	=	monogramma firmatum
MPR	=	manu propria
R	=	rota
SR	=	signum recognitionis

Mint Európa-szerte, nálunk is az írni tudás az egyházhoz és az uralkodói kancelláriához kötődött. Az írni tudáson természetesen nem pusztán a másolás technikáját elsajátító írnok tudását értjük, hanem az író-olvasó rétegnek azt a tudását, amely magába foglalja nemcsak a betűk kivitelezésének képességét, hanem az önálló fogalmazást, sőt az ügyintézést. A kancelláriai munka és az önállóan alkotott irodalmi mű természetesen lehetett egy és ugyanazon ember tevékenységének eredménye. Hiszen a párizsi egyetemen tanult P. mester (Anonymus), aki III. Béla király kancelláriájának jegyzője volt, egyaránt értett a kancelláriai munkához és ahhoz, hogy irodalmi formában páratlan önállósággal megírja a magyarok eredetét (Gesta Hungarorum). A későbbi korból elég talán a krónikaíró Tótsolymosi Apród Jánost, vagy a Hunyadiak kancelláriájában tevékenykedő Vitéz Jánost, Ianus Pannoniust emlegetni. Ám az ő sorukba tartoznak a királyi kancellária azon tagjai is, akik ha nem is jutottak el a krónikaírásig, hogy azonban képesek lettek volna rá, azt az oklevelek erre legalkalmasabb részében, a narratio-ban bizonyították. A 13. századig még kizárólag az egyházi pályán lehetett írni-olvasni tudó emberrel (clericus) találkozni, a 14. századtól kezdve azonban megjelennek a világi értelmiség első hírnökei (litteratus), hogy végül ne csak a kancelláriában, hanem az irodalom területén is helyet foglaljanak. Ilyen volt Thuróczy János, aki az udvari kancelláriai tevékenysége mellett képes volt krónikát írni, amelyben kitünően jellemezte magát a celer et ingeniosus notariorum calamus kitétellel. Hiszen az értelmiségieknek nemcsak a gyors technikájára, de az értelmes szellemi munkájára is szüksége van a társadalomnak.

Az idevonatkozó irodalom az Oklevéltan c. fejezet végén található.

*

ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, 2. bőv. kiad., Bp., ELTE BTK, 1986, 29–42.